

# 12 Mart Muhtırası'nın Türkiye Siyaseti ve Devlet Örgütü Üzerindeki Etkileri

Yusuf Ziya Keskin\*

## Giriş

12 Mart 1971 günü Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanı generaller, emir-komuta zinciri içerisinde- kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak görevini dayanak göstererek, Cumhurbaşkanı, Senato ve Meclis Başkanlığı'na muhtıra vermiştir. TSK Muhtıradaki; Parlamento ve hükümetin ülkeyi anarşi ve kardeş kavgası içine soktuğunu, derhal partiler üstü yeni bir hükümetin kurularak anayasanın öngördüğü reformların yapılmasını, aksi halde idareye el koyacağını bildirmiştir<sup>1</sup>. Muhtıra, Türk devlet teşkilatı ve siyaseti üzerinde önemli bir değişim süreci başlatmıştır. Bu süreçte meclis açık kalmış ve yönetim sivil siyasetçilerin elinde gözükmüşse de asıl belirleyici güç ordunun üst kademesi olmaya devam etmiş, çok partili siyaset fiilen iki yıl askıya alınmıştır<sup>2</sup>.

Muhtıra şiddet eylemlerinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır<sup>3</sup>. Bununla birlikte sürecinin ortaya çıkmasında üç temel unsurun etkili olduğu savunulabilir. İlki, ordunun üst düzey komuta kademesinin, iktidarın siyasi şiddet ve kamu düzenindeki bozulmanın üstesinden gelemeyeceğine inanmasıdır. İkincisi, birçok subayın sorunların toplumsal ve ekonomik reformlarla aşılabileceğine inanması ancak hükümetin bu reformları yapabileceğine de güvenmemesidir. Üçüncüsü ise parlamenter sistemi göz boyama aracı olarak algılayan, çözümü parlamenter sistemin dışında arayan radikal subayların daha otoriter bir rejim kurulmasını

\* Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzincan/ TÜRKİYE, yzkeskin@erzincan.edu.tr ORCID: 0000-0001-6275-7496

- 1 Genelkurmay Başkanı ve Millî Güvenlik Kurulu Üyesi Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri Kumandanı ve Millî Güvenlik Kurulu Üyesi Faruk Gürler, Deniz Kuvvetleri Komutanı ve Millî Güvenlik Kurulu Üyesi Celâl Eyicioęlu, Hava Kuvvetleri Kumandanı ve Millî Güvenlik Kurulu Üyesi Muhsin Batur. (*Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem: 3, C XII, Toplantı:2, 70. Birleşim, s. 235-236, 12.3.1971.)
- 2 Hikmet Özdemir, *Siyasal Tarih (1960-1980), Çağdaş Türkiye 1908-1980 Türkiye Tarihi:4*, (Yayın Yönetmeni: Sina Akşin), (10.Basım), Cem Yayınevi, İstanbul Ekim 2008, s. 261.
- 3 Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye*, (6.Basım), Remzi Kitabevi, İstanbul 1998, s. 174.

istemeleridir<sup>4</sup>. Bununla birlikte Demirel hükûmetinin Türkiye'deki hâkim çevrelerin çıkarlarına aykırı bir ekonomi politikası ve daha önceki dönemlere oranla daha bağımsız bir dış politika izlemeye başlaması bu çıkar gruplarının ve ABD'nin mevcut hükûmetten kurtulmak istemesine sebep olmuştur<sup>5</sup>. Ayrıca 1969 sonrası, Adalet Partisi ve diğer sağ partilerin demokratik yollarla iktidardan uzaklaştırılmasının hayli güç olduğunun ortaya çıkması, sol kesimdeki darbeci eğilimlere yoğunluk kazandırmıştır<sup>6</sup>.

12 Mart'ta ordu, 27 Mayıs'ın aksine iktidarı doğrudan ele almamış, TSK'nın taleplerinin yerine getirilmemesi halinde doğrudan müdahale edileceği belirtilerek hükûmet istifaya zorlanmıştır. Muhtıra sonrası bir araya gelen hükûmet üyeleri; cumhurbaşkanı, meclis, muhalefet ve basın tepkisizliği sonrası, meclisi açık tutabilmek adına istifa kararı almıştır. Dolayısıyla ülke devrik bir başbakan, devre dışı bırakılmış bir cumhurbaşkanı, süreçte tepkisiz ve başı önde bir meclis ve birbirine küs komutanlarla yeni bir evreye girmiştir<sup>7</sup>. 12 Mart, AP'nin ordu politikası ve genel siyaset algılayışı açısından bir dönüm noktasıdır<sup>8</sup>. Ordu ile dengeli götürüldüğüne inanılan ilişkiler muhtıra ile iflas etmiştir. Gelinek noktada Demirel'in en önemli hatası; devletin tüm bilgi kaynaklarına sahipken, mecliste bu gerçekleri ortaya koyup çözüm için muhalefetin desteğini istememesi gösterilmiştir<sup>9</sup>. Sürecin ilginç yanlarından birisi de; ordunun üst kademesinin 9 Mart cuntasının asker üyelerini emekliye sevk ederken muhtıranın yayınlanmasından sonra istifa eden ancak yeni hükûmet kuruluncaya kadar görev başında olan Demirel'in imzasına ihtiyaç duymalarıdır<sup>10</sup>. Ayrıca Demirel, hükûmetini deviren generallere karşı sessiz kalarak ve gerektiğinde oyları ile destek vererek kısa sürede kendisinden

4 Doğan Akyaz, *Askerî Müdahalelerin Orduya Etkisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 301-302.

5 İsmail Cem, *Tarih Açısından 12 Mart*, Cem Yayınevi, İstanbul 1978, s. 49.

6 Begüm Burak, "Osmanlı'dan Günümüze Ordu-Siyaset İlişkileri", *History Studies*, S. 3, 2011/1, s. 56.

7 Birand Mehmet Ali, Can DüNDAR, Bülent Çaplı, *12 Mart İhtilâlin Pençesinde Demokrasi*, 9. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s. 253-256.

8 Ümit Cizre Sakalhoğlu, *AP-Ordu İlişkileri – Bir İnkilâlin Anatomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 93.

9 Nihat Erim, *12 Mart Amları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 168.

10 Emekliye ayrılanlar arasında, Generallerden Celil Gürkan, Şükrü Köseoğlu, Ömer Çokgör, M. Ali Akan, Amiral Vedii Bilget ve 35 Albay yer almıştır. Ayrıca aynı kararnameyle pek çok subayın görev yerleri değiştirilerek cuntanın etkinliği ortadan kaldırılmıştır. (Bkz: Milliyet, 17 Mart 1971, s. 1.)

yana çizgiye sokmayı başarmıştır<sup>11</sup>. Bu süreçte AP'nin en büyük hayal kırıklığı Cumhurbaşkanı Sunay'ın tavrı olmuştur. Ordu içerisindeki gelişmelerden haberdar olmasına rağmen, hükümeti bu konuda uarmamış olması dolayısıyla Demirel Sunay'ı ağır şekilde eleştirmiştir<sup>12</sup>. Sunay muhtırası; Devletin derin ve sonu karanlık bir çıkmaza girmesini önleyen, tehlikeli bir dönemeci geride bırakan, yeni bir devreyi açan hamle olarak görmüştür. Sunay'a göre Silahlı Kuvvetlerin bu girişimi, anayasa ve 211 sayılı kanunla kendisine verilen görev ve yetkinin kullanılmasından başka bir şey değildir ve meşrudur. Devletin, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, laik karakterine hanel getirici tüm faaliyetlere karşı önlemler içeren kanunların uygulanmayışı, son bulacaktır. Silahlı Kuvvetlerin son müdahalesinin amacı da budur<sup>13</sup>.

### **Muhtıranın Siyasi Partiler Üzerindeki Etkileri**

Demirel, hükümetin istifasının Adalet Partisi teşkilatı ve tabanı üzerindeki olumsuzluğunu asgariye indirebilmek amacıyla parti teşkilatına bir genelge yayınlamıştır. Genelgede; 12 Mart tarihinde başlayan krizin millete ve demokrasiye en az zararlarla atlatabilmesi için fedakârlık göstermekten kaçınılması gerektiği, partinin tutumunun bu ölçüler içinde değerlendirilmesi, Erim hükümetine verilen olumlu oyun, demokrasinin maruz kaldığı zararın giderilmesini sağlamak için olduğunun teşkilat tarafından bilinmesi istenmiştir<sup>14</sup>. 18 Mayıs'ta AP grup toplantısında muhtıra süreci ile ilgili genel görüşmede 37 AP milletvekilinin verdiği önerge grupta tartışılmıştır. Aydın Yalçın, Sadık Perinçek, İsmail Hakkı Tekinel, İsmet Sezgin, Ahmet Dallı gibi muhalifler, Demirel yönetimine, ordu ve ülke gerçeklerini anlamadığı ve güven vermediği yönünde sert eleştiriler yöneltmiştir<sup>15</sup>. Demirel, 12 Mart Muhtırası'nı bir emrivaki olarak niteleyerek anarşinin faturasını sadece kendilerinin ödemeyeceklerini belirtmiş ve son iki aydaki gelişmelerin kendisini haklı çıkardığını söylemiştir<sup>16</sup>. Bununla birlikte Demirel, 12 Mart hükümetlerine karşı son derece cılız bir muhalif söylem geliştirmiş, söz konusu dönemde tatbik edilen uygulamaları onaylayarak bir dönem çokça

11 Özdemir, *age.*, s. 264.

12 Cüneyt Arcayürek, *Çankaya'ya Giden Yol*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985, s. 56-62.

13 *Meclis Araştırması Komisyonu Raporu*, Kasım 2012, s. 449.

14 Milliyet 14 Nisan 1971, s. 1.

15 Milliyet 20 Mayıs 1971, s. 1.

16 Sedef Bulut, "Muhtıra Sonrası Demokratikleşme Hareketine Örnek Model Olarak 1973 Genel Seçimleri", Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Ankara 2006, s. 70.

şikâyet ettiği 1961 Anayasası'nın kimi önemli maddeleri değiştirilirken desteğini esirgememiştir<sup>17</sup>. Muhtıra ile ilgili olarak AP parti grubunda parti yöneticilerinin tutumu tartışılırken parti içi demokrasisi adına olumlu kabul edilebilecek bu demokratik tepkinin, mecliste muhtıranın okunması sırasında ortaya çıkmaması ise ilkesel yaklaşımdan ziyade popülist bir yaklaşımla izah edilebilir.

Mecliste ve Senatoda, muhtıra karşısında cılız ve bireysel karşı çıkışların haricinde bir tepki olmadığı gibi muhtırayı alkışlayan milletvekilinin de bulunması olayın vahametini daha da arttırmıştır<sup>18</sup>. Muhalefet cephesinde süreç, demokrasiye karşı bir müdahaleden ziyade, Demirel hükûmetine karşı bir hareket olarak görülmüş, yapılan değerlendirmelerde olayların baş sorumlusu olarak hükûmet gösterilmiştir. Ana Muhalefet lideri İsmet İnönü başlangıçta muhtıra hakkında yorum yapmamış, hükûmetin istifası sonrasında demokratik mekanizmanın normal seyrinde işlediğini belirtmiştir<sup>19</sup>. Ancak ilerleyen günlerde muhtıraya açıkça cephe almış, bu demokratik tavır, sağ basından önemli ölçüde övgü almıştır<sup>20</sup>. Takip eden günlerde muhtıranın kimler tarafından ve nasıl verildiği, emekliye sevk edilecek askerlerin yanı sıra meclisin kapatılmayacağına dair bilgileri kapsayan bir mesajın Sadi Kocaş aracılığı ile iletilmesiyle tavrını değiştirerek yeni rejime yönelik desteğini ortaya koymuştur<sup>21</sup>. Bu tavır değişikliğinin diğer önemli bir sebebinin, bu buhranın kısa sürede atlatılmasının yegâne koşulunun İnönü başkanlığında bir hükûmetten geçtiği tezini savunan damadı Metin Toker'in çalışmaları olduğu savunulmuştur<sup>22</sup>.

1971 yılına kadar son beş yılda CHP içerisinde yoğun çekişmelerin, tartışmaların, politik manevraların sürdürüldüğü bir dönemdir<sup>23</sup>. Muhtıra sürecinde İnönü, yeni hükûmetin Nihat Erim tarafından kurulacağını belli olmasından sonra 12 Mart'ı destekler bir tavır sergilemişken, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Ecevit "darbenin kendisine karşı yapıldığını" ileri sürecek kadar karşıt bir tutum sergilemiştir<sup>24</sup>. Muhtıraya karşı bu farklı bakış açısı, parti içerisinde önemli bir

17 Cengiz Sunay, "27 Mayıs'tan 12 Mart'a Süleyman Demirel", *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C VII/S. 12, Mayıs 2017, s. 31.

18 Birand vd. *age.*, s. 256.

19 Milliyet, 13 Mart 1971, s. 1.

20 Dünya, 15 Mart 1971 s. 1.

21 Sadi Kocaş, *12 Mart Anıları*, Cem-May Dağıtım, İstanbul 1978, s. 36,

22 Cüneyt Arcayürek, *Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965-1971*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1992, s. 61.

23 Nihat Erim, *12 Mart Anıları*, s. 131.

24 Faruk Ataay, *12 Mart'tan 12 Eylül'e Kriz Kışkıracındaki Türk Siyaseti ve 1978-1979 CHP Hükûmeti*, De ki Basım Yayın Ltd. Şti, Ankara 2007, s. 62.

bunalımı da beraberinde getirmiştir. Ecevit yeni rejimin uzun sürmeyeceği gerçeğinden hareketle, CHP'de tek lider olabilmek için sahip olduğu güçlü kadroyu ve güçlü kamuoyu desteğini harekete geçirmiştir<sup>25</sup>. Ecevit, 12 Mart Muhtırası'nı ve sonrasında oluşturulan Erim Hükümeti'ni kendisine özellikle de CHP'nin yeni sloganı “ortanın soluna” karşı yapıldığını ileri sürmüş, muhtıranın Yunanistan'daki cuntanın daha ince bir şekli olduğunu söyleyerek partideki genel sekreterlik görevinden istifa etmiştir<sup>26</sup>. CHP içerisinde muhalefeti arttıran Ecevit, il teşkilatlarını ikna etmeye çalışarak, olağanüstü kongre toplamaya girişmiş, buna karşılık İnönü de Ecevit'in başarılı şekilde devam eden il kongrelerini iptal ettirmiştir. Ancak 5 Mayıs 1972 günü yapılan kurultayda Ecevitçilerin çoğunlukta olduğu parti meclisinin güvenoyu alması üzerine İnönü genel başkanlıktan istifa etmiştir<sup>27</sup>. CHP kurultayı, 14 Mayıs 1972'de toplanarak oy birliğine yakın bir çoğunlukla Bülent Ecevit'i CHP'nin yeni genel başkanı seçmiştir<sup>28</sup>. Türkiye'nin o dönemde içinde bulunduğu toplumsal değişim rüzgârı CHP'yi de etkisi altına almış ve İnönü'yü genel başkanlıktan etmiştir<sup>29</sup>. Bununla birlikte Ecevit 12 Mart sürecinde, demokrasiden yana tavrı ve kararlı duruşu ile toplum nezdinde önemli bir takdir toplamış, bu gelişmeler daha sonraki siyasi gelişmeleri de doğrudan etkilemiştir. Özellikle Ecevit'in ısrarla ön plana çıkardığı “*Ortanın Solu*” söylemi, o günkü toplumsal muhalefete ulaşma başarısını göstermiştir<sup>30</sup>. Bu söylem kısa sürede karşılığını bularak CHP'yi 1973 Seçimleri sonucunda birinci parti haline getirmiştir. Bununla birlikte CHP içerisinde parti içi muhalefet yeni bir parti çatısı altında bir araya gelmek için çalışmalarını sürdürmüş, bu çalışmalar 4 Eylül 1972'de, Kemal Satır'ın genel başkanlığında Cumhuriyetçi Parti (CP) adında yeni bir partinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır<sup>31</sup>. Muhtıra sonrası CHP içerisinde baş gösteren fikir ayrılığı, lider değişiminin yanında bölünmenin de temel tetikleyici unsuru olmuştur. Türk siyasetinde derin ideolojik ayrıma dayanmayan parti bölünmeleri, siyaset kurumunu zayıflattığı gibi, etkinliğine de darbe vurmuştur.

25 Kurtul Altuğ, *Genelkurmay'ın Işıkları Söndü*, İsim Yayınları, Ankara 2010, s. 283.

26 Tefvik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1950'den Günümüze*, (4. Baskı), İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 2008, s. 194.

27 Ataay, *age.*, s. 196.

28 Çavdar, *age.*, s. 218.

29 Cem, *age.*, s. 182.

30 Esmer, Gülsüm Tütüncü, “Propaganda, Söylem ve Sloganlarla Ortanın Solu”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(3), İzmir 2008, s. 69-70.

31 Vasfiye Çelik, “12 Mart Ara Döneminde Siyasi Partiler”, *Liberal Düşünce*, S. 40, Güz 2005, s. 284.

Muhtırayla aynı gün basına demeç veren Türkiye İşçi Partisi Başkanı Behice Boran; muhtıradan çok, muhtıraya sebebiyet verdiğine inandığı AP iktidarını suçlayan bir dil kullanmıştır. Muhtıraya yönelik ılımlı tutumuna karşın, 15 Mart'ta Cumhurbaşkanı Sunay'ın muhtırayı destekler mahiyetteki mesajını şiddetle eleştirmiş ve Sunay'ı anayasal sınırlar içerisine çekilmesi konusunda uyarmıştır<sup>32</sup>. Hükûmete ve Cumhurbaşkanı'na karşı gösterilen sert ve eleştirel tavır, muhtıraya veren askerlere karşı gösterilememiştir. Türkiye solunda o dönemde cuntacılığa karşı en açık karşı duruşu TİP sergilerken muhtıra sonrasındaki tavır, muhtırayı onaylayanlarla aynı düzeyde olması dolayısıyla eleştirilmiştir<sup>33</sup>. Ayrıca TİP, Nihat Erim Hükûmeti'nin söylem ve uygulamalarına karşı da kuşkucu yaklaşmıştır. Yeni hükûmetin, faşist tedbirler almaya zorlanacağı, işçi sınıfının ekonomik ve siyasi mücadelesini geriletmek ve bastırmak amacıyla girişilecek bu hareketler karşısında savaşılacağı vurgulanmıştır<sup>34</sup>. Türkiye'de parlamenter sosyalizm söylemiyle öne çıkan parti, "Kürt Meselesine" yaklaşımı dolayısıyla tepki çekmiştir. Muhtıradan sonra Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından 11.6.1971'de açılan kapatma davasında; TİP'in 648 sayılı Siyasî Partiler Kanunu'nun dördüncü kısmında yer alan 89 uncu maddesinin (Siyasî Partiler, Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde millî veya dinî kültür farklılıklarına yahut dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri süremezler. Siyasî partiler Türk dilinden ve kültüründen gayri dil ve kültürleri korumak veya geliştirmek veyahut yaymak yoluyla Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde azınlıklar yaratarak millet bütünlüğünün bozulması amacını güdemezler.) kurallarına aykırı davrandığı iddia edilmiştir. Anayasa Mahkemesi'nce 20 Temmuz 1971'de alınan oy birliği kararıyla temelli kapatma talebi yerinde bulunarak TİP kapatılmıştır<sup>35</sup>. Ayrıca Genel Başkan Behice Boran on beş yıl hapse mahkûm olmuş, 1974 yılında çıkan af kanunuyla serbest kalmıştır. TİP'in kapatılması 27 Mayıs sonrasında Türkiye sol siyaseti açısından ikinci önemli kırılma noktası olmuştur. İhtilalci sosyalizme karşı parlamenter sosyalizmin savunuculuğunu yapan TİP'in, 1969 seçimleri öncesinde seçim sisteminin değiştirilmesiyle temsil oranı zayıflamış, kapatma sonrasında da legal siyaset imkânı kalmadığı için ihtilalci yöntemleri savunan sol unsurlar güç kazanmıştır.

Türkiye'de İslamcı siyasal akım önceleri Demokrat Parti, Adalet Partisi gibi merkez sağ partiler içinde yer almış, 20 Ocak 1970'te Millî Nizam Partisi'nin

32 Nihat Erim, *age.*, s. 95.

33 Ömer Laçiner, "12 Mart Üzerine", *Birikim*, Sayı: 8, Ekim 1975, s. 32.

34 *Meclis Araştırması Komisyonu Raporu*, Kasım 2012, s. 455.

35 *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, S. 9, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1991, s. 130.

(MNP) kurulması ile bağımsız bir yapı haline gelmiştir. 1969 seçimlerinde Konya'dan Bağımsız olarak parlamentoya giren Necmettin Erbakan ve 17 arkadaşı tarafından kurulan partinin genel başkanlığı görevini Necmettin Erbakan üstlenmiştir<sup>36</sup>. MNP, Türkiye'de bağımsız bir İslami hareketin oluşması yolunda küçük ama ilk ciddi adımdır<sup>37</sup>. Başlangıçtan itibaren aşırı dinci çevrelerce ilgi gösterilmesi, 1971 başlarında Ankara'da toplanan ilk büyük kongresinde hilafet ve şeriat konularında konuşmalar yapılması, Türkiye'de laiklik tartışmalarını beraberinde getirmiştir. 12 Mart Muhtırası'ndan hemen sonra MNP'nin çeşitli il ve ilçelerdeki toplantılarında yapılan konuşmalarda, Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasa ile belirtilen lâiklik ilkesine aykırı davranışlarda bulunulduğu yolunda basında yayınlanan haberler üzerine Siyasi Partiler Kanunu'nun dördüncü kısım hükümleri çerçevesinde inceleme başlatılmıştır<sup>38</sup>. Yargıtay Başsavcılığı tarafından Millî Nizam Partisi Kapatma Davası iddianamesi hazırlanmıştır. Kapatılma davasına gerekçe olarak; bazı hatiplerin il ve ilçelerde yaptıkları konuşmalar, Millî Nizam Marşı, İslam ülkeleriyle ekonomik münasebetlerin geliştirilmesi gerektiğine dair parti görüşü, gençlik kollarının dağıttığı broşür, çeşitli gazetelerde MNP'yi eleştiren, mizah maksadıyla çizilmiş karikatürler yer almıştır<sup>39</sup>. Bu gerekçelere dayanarak Cumhuriyet Başsavcılığı, MNP'nin Siyasi Partiler Kanunu'nun 4. kısmında yer alan 92, 94, 97. ve 101. maddelerine aykırı faaliyetlerde bulunulması ve bu faaliyetleri onaylar nitelikte karar alınmış olması nedeniyle aynı kanunun 111. maddesinin 2 numaralı bendi gereğince kapatılmasına karar verilmesi talep edilmiştir. Dosya üzerinde yapılan incelemeler sonucunda partinin Anayasa'ya aykırı duruma düştüğüne, bu nedenle de temelli kapatılmasına, Anayasa'nın 7 ve 19. maddeleri ve 648 sayılı Kanunun 111. maddesinin ikinci bendi gereğince 20 Mayıs 1971 tarihinde oy birliğiyle karar verilmiştir<sup>40</sup>. MNP Türkiye siyasetinde siyasal İslam söylemlerini etkin şekilde kullanan ilk parti olmuştur. Daha önce merkez sağ içerisinde yer alan bu yapıların bağımsız hale gelmesi, Türk demokrasisinin çoğulculuğuna katkı sağlasa da söylemlerinin rejime yönelik algılanması sonraki dönemlerde de özellikle askerlerin tepkisini çekmeye devam etmiştir.

36 Ali Arslan: "1950'den 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesine, Genel Seçim Sonuçları Temelinde Türkiye'nin Siyasi Yapısı", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C IV/S. 1 Yıl: 2007, s. 20.

37 Doğan Duman, *Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1999, s. 68.

38 *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, s. 3.

39 İsmail Dursunoğlu, "Türk Siyasi Hayatında Merkez-Çevre İkilemi: Milli Nizam Partisi (MNP) Örneği", *International Journal of Academic Value Studies*, 2016/2(2): s. 53.

40 Resmî Gazete, 14 Ocak 1972, S. 14072, s. 1-19.

18 Aralık 1970'de AP'den kopan milliyetçi-muhafazakâr kesimin kurduğu ve Demokrat Parti'nin asıl mirasçısı olmak iddiasına sahip çıkan Demokratik Parti, 12 Mart Muhtırası'nda parlamentoda üçüncü büyük parti durumundaydı. AP'nin bölünmesinde ve Demokratik Parti'nin ortaya çıkmasında Demirel'in uyguladığı sanayiciden yana ekonomik politikalara karşı, yerel toprak ağaları ve tüccarların haklarını korumaya yönelik talepler önemli rol oynamıştır<sup>41</sup>. Bu bakış farklılığı ideolojik manada olmasa da politik alanda AP ile uzlaşmaz bir tutuma yol açmıştır. Dolayısıyla süreçte Demirel'in uğradığı başarısızlık, partinin Demokrat Parti mirasçısı olma konumunu güçlendireceğinden, AP ve Demirel'in iktidardan uzaklaşmasından memnun kalanların başında Demokratik Parti'nin geldiği iddia edilmiştir<sup>42</sup>. Bununla birlikte muhtıra verildiğinde Demokratik Parti Genel Başkanı olan Ferruh Bozbeyli sonraki yıllarda gerçekleştirilen bir mülakatta, dönemin şartlarının muhtırayı gerektirecek bir tehlike arz etmediğini, benzer gerekçelerin daha sonraki askeri müdahalelerde de dile getirildiğini belirtmiştir<sup>43</sup>.

17 Ekim 1966'da Alevilerin siyasal temsilini amaçlayan, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde belli inanç mensuplarına dayanan ilk siyasi parti olarak Birlik Partisi kurulmuştur. 1969 Seçimlerinde meclise sekiz milletvekili sokmayı başaran Birlik Partisi'nde, seçimlerin hemen sonrasında yapılan ikinci Büyük Kongresinde başkanlığına Mustafa Timisi seçilmiştir. Radikal Alevi partisi imajını yıkmaya çalışan Timisi, daha Atatürkçü ve sola yönelik bir söylemi ön plana çıkarmıştır. 16 Mart 1971'de, devrimci ve reformlardan yana bakış açısını vurgulayarak muhtırayı destekleyici bir açıklama yapmıştır<sup>44</sup>. Bu açıklamada; anayasanın ruhuna ve Türk ordusunun niteliğine uygun haklı bir hareket olarak görülen muhtırayla yeni bir döneme girildiğini belirtmiştir. Başlayan yeni süreç, Atatürkçü atımların ve anayasadaki temel reformların gerçekleştirilmesi için tarihi bir fırsat olarak görülmüş, hareketin yozlaştırılmamasının herkesin görevi olduğu vurgulanarak politik oyunlara ve siyasal çıkarlara alet olmadan, atılan adımdan geri dönmeden, tereddütlere düşülmeden, Atatürkçü ve toplumcu anlayışa sahip kişilerle siyasetin yeniden yapılandırılması talep edilmiştir. Ayrıca millî bakiye sistemine dayalı bir seçimin hemen yapılması isteği vurgulanmıştır<sup>45</sup>.

41 Çelik, agm., s. 299.

42 Arcaayürek, *Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965–1971*, s. 68.

43 İhsan Dağı-Fatih Uğur, *Yalnız Demokrat Ferruh Bozbeyli Kitabı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 338.

44 Bülent Bingöl, "Türk Siyasal Yaşamında Birlik Partisi-Türkiye Birlik Partisi", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Programı Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008, s. 64, 108.

45 Milliyet, 17 Mart 1971, s. 7.



1969 Kongresi sonrasında Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi, daha muhafazakâr-milliyetçi bir söylemle Milliyetçi Hareket Partisi adını almış ve amblemini üç hilal olarak değiştirmiştir<sup>46</sup>. 1968 Öğrenci Olayları'ndan sonra yükselen sola ve komünizme karşı en önemli güç olan Milliyetçi Hareket Partisi, ilk günlerde gelişmelerin mahiyetini tam anlamıyla anlamaya çalışmıştır. Genel Başkan Alparslan Türkeş, Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç ve 1.Ordu Komutanı Faik Türün gibi sağ görüşlü bazı komutanların, ordu içerisindeki sol cuntanın böyle bir hareketine izin vermeyeceklerine güvenmiştir. Ancak muhtıra imzalayıcıları arasında Gürler ile Batur'un bulunması endişe yaratmıştır<sup>47</sup>. Bununla birlikte; muhtıra öncesinde silahlı kuvvetler içerisinde bir grubun, üniversitelerin önemli bir kısmının ve aydınların desteğini alarak güçlenen sola karşı muhtıra önemli bir geriletme yaşatmış, MHP'nin güç kazanmasına etki etmiştir. MHP yönetimi ve ülkücü gençler müdahaleyi destekleyen bildiriler yayımlayarak devlet kademelerine "sızmış" solcuların ayıklanmasını ve sol örgütlerin yok edilmesini talep etmiştir. Ne var ki kısa bir süre sonra, 20 Mart 1972'de, Ülkü Ocakları ve Genç Ülkücüler Teşkilatı da sıkıyönetim idaresi tarafından kapatılmıştır<sup>48</sup>.

### 12 Mart Sonrası Siyaset

Siyaset arenasında 12 Mart 1971'de başlayan olağanüstü dönem, 14 Ekim 1973 Genel Seçimlerine kadar devam etmiştir. Bu dönemde partiler üstü nitelikli I. ve II. Erim, Melen ve Talu Hükümetleri kurulmuştur<sup>49</sup>. Muhtıra da gelinen sürecin temel dinamikleri olan anarşi ile ekonomik ve sosyal huzursuzluklardan parlamento ve hükümet birlikte sorumlu tutulmuştur. Bununla birlikte askerler parlamentoyu açık tutarak çözümü aynı parlamentonun içinde aramışlardır. Ancak süreç içerisinde belirleyici temel unsur olma vasfını da korumuşlardır. Gelinen ortamdan hükümet ve parlamento ortak sorumlu tutulduğu için muhtıra sonrasında sadece AP değil, diğer partiler de sorumlu tutulmuş yeni hükümetin kuruluşunda bağımsız bir başbakan ve teknokratlardan oluşan bir bakanlar kurulunun oluşturulmasında direktmişlerdir. Bu bakış açısı, sonraki dönemde parlamento ve asker arasındaki sıkıntılı sürecin sebeplerinden birisi olmuştur. Nitekim 12 Eylül sürecinde askerler bundan ders alarak parlamento ve siyasi partileri kapatmıştır<sup>50</sup>. Bu süreçte, sihirli

46 Ali Erken, "Örgüt ve Strateji:1965-1980 Arasında Milliyetçi Hareket Partisi", *İnsan ve Toplum*, Yıl: 2014 (Haziran) / C IV / S. 7, s. 143.

47 Hakkı Öznur, *Ülkücü Hareket CKMP'den MHP'ye*, C 1, Alternatif Yayınları, Ankara 1999, s. 245.

48 Erken, agm., s. 143.

49 Bulut, *agt.*, s. 75.

50 Muhsin Batur, *Anılar ve Görüşler: Üç Dönemin Perde Arkası*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985, s. 298-299.

formül olarak görülen, tarafsız başbakanın başkanlığında iki büyük (AP ve CHP) partinin temsil edildiği teknokratlar kabinesi, nihai çözüm yolu olarak görülmüştür. Bunun için Cumhurbaşkanı Sunay, 14 Mart'ta Çankaya Köşkü'nde, AP'nin Senato ve Meclis Grup Başkanları, YTP'nin Genel Başkan Vekili ile CHP, DP, MGP, MP, BP, MHP, TİP, MNP'nin ise Genel Başkanları ile bir toplantı düzenlemiştir<sup>51</sup>. Cumhurbaşkanı Sunay başbakanlık için tarafsız ve aynı zamanda parlamento içinde seçilebilecek aday arayışına girmiştir. Bu süreçte CHP Kocaeli Milletvekili Prof. Dr. Nihat Erim, Anayasa Mahkemesi eski başkanı Lütfü Adaklı, eski İçişleri Bakanı Ragıp Üner, eski Tarım Bakanı Mehmet İzmen'in adları başbakan adayları olarak dillendirilmiştir<sup>52</sup>. Bu gelişmeler sonrasında Nihat Erim'e, partisinden istifa ederek bağımsız kalmak şartıyla hükûmeti kurma teklifi yapılmıştır. Düşünmek için izin isteyen Erim, İnönü'ye gelişmeleri bildirdiğinde olumsuz yanıt almış, buna rağmen teklifi kabul etmiştir. Bu gelişmeye başlangıçta oldukça sınırlanan İnönü, Kemal Satır ve Metin Toker'in yaptığı telkinler neticesinde bir ölçüde yumuşamıştır<sup>53</sup>.

AP Genel İdare Kurulu 22 Mart'ta toplanarak 10'a karşı 258 oyla, Erim hükûmetinin kurulmasına, gerekirse üye verilmesine karar vererek desteği resmileştirmiştir<sup>54</sup>. AP ve CHP'nin bu dönem politikalarında belirleyici unsur, ordunun parlamenter işleyişe son vererek doğrudan müdahaleye yönelebileceği kaygısı olmuştur. Muhtıranın üçüncü maddesinin devreye sokulması tehlikesi "Demokles'in kılıcı misali" siyaset kurumu üzerinde sallanır olmuştur. CHP'den istifa eden Erim, 26 Mart günü bağımsız başbakan olarak partiler üstü reform hükûmetini kurmuştur<sup>55</sup>. CHP Milletvekili Sadi Koçaş, Erim'in hükûmet kurma çalışmalarında en yakın yardımcısı olmuştur<sup>56</sup>. Emekli Albay Koçaş'ın, ordunun üst kademelerinde geniş bir arkadaş çevresine sahip olması, muhtıranın ardından İnönü'nün sert bir tutum içerisine girmemesi konusunda aracılık yapmasının istenmesi bu seçimde etkili olmuştur. Bu arada hükûmette yer almaları için Dünya Bankası'nda çalışan eski planlılardan Atilla Karaosmanoğlu ile NATO Genel Sekreterinin Birinci Yardımcısı Osman Olcay yurda çağırılmıştır. Adalet Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi ve Millî Güven Partisi'nin desteğini alan Erim

51 Milliyet, 15 Mart 1971, s. 1.

52 Cumhuriyet, 19 Mart 1971, s. 1.

53 Nihat Erim, *Günlükler 1925-1979*, (Hazırlayan: Ahmet Demirel), C II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 964.

54 Milliyet, 23 Mart 1971, s. 1.

55 Milliyet, 26 Mart 1971, s. 1.

56 Koçaş, *age.*, s. 59.

Hükümeti'ne AP 5, CHP 3, MGP de 1 bakanla destek vermiş ve ayrıca parlamento dışından da 15 teknokrat Erım Hükümeti'nde yer bulmuştur. Hükümet kurulurken Nihat Erım'in eski bir CHP'li olmasından dolayı, kabinede CHP'li üyelerin çoğunlukta olacağı zannedilmişse de kurulan hükümetin üyelerinin büyük çoğunluğu parti dışı isimlerden seçilmiştir. Bundan dolayı, bu hükümete "*Tekokratlar Hükümeti*" adı verilmiştir. Askerlerin muhtırada vurgu yaptıkları partiler üstü bu hükümetten, ülkedeki kargaşaya son vermesi ve anayasal reformları gerçekleştirmesi beklenmiştir<sup>57</sup>. Bu kabinede sol eğilimli tanınmış ekonomistler ve bürokratlar çoğunluğu oluşturmuştur<sup>58</sup>.

26 Mart 1971-11Aralık 1971 tarihleri arasında ancak 8 ay görevde kalabilen koalisyonundan temel beklenti, özellikle teknokrat bakanların reform paketini parlamentodan geçirerek yürürlüğe koymaları olmuştur. Erım'in gazetelere yaptığı, "*yanımda çok beğeneceğiniz gençlerden kurulu bir beyin takımı göreceksiniz*", açıklamasındaki beyin takımı nitelmesi, Erım kabinesinin etiketi haline gelmiştir<sup>59</sup>. Hedeflenen reformların, oy kaygısı taşımayan bu hükümet döneminde gerçekleşebileceğine yönelik önemli bir beklenti oluşmuştur. Bu süreçte ordunun gerektiğinde gelişmeler üzerinde etkin bir güç olarak devreye girecek olması, hükümeti güçlendiren bir faktör olarak görülmüştür<sup>60</sup>.

I. Erım Kabinesi çok uzun ömürlü olamayacak bir yapı arz etmiştir. Kabinede solcular, Atatürkçü solcular, kapitalistler ve muhafazakârlar aynı anda yer almıştır. Bu yapı özellikle reformların yapılması ve anayasa değişiklikleri esnasında çatışmaları kaçınılmaz kılmıştır<sup>61</sup>. Erım, sağ ve sol arasında bir denge oyunu oynamasına rağmen kısa sürede denge sağdan yana bozulmuştur<sup>62</sup>.

### **Muhtıra Sonrası Anayasa Tartışmaları ve Devlet İktidarının Yeniden Düzenlenmesi**

Türkiye'nin yakın tarihinde devlet ve siyaset hayatında yaşanan tıkanıklıkların anayasaların eksikliği ve suçu olarak görülmesi yaygındır<sup>63</sup>. Dolayısıyla 1961

57 Kurtul Altuğ, *12 Mart ve Nihat Erım Olayı*, Yedi Gün Yayıncılık, Ankara 1973, s. 8.

58 Kongar, *age.*, s. 176.

59 Altuğ, *age.*, s. 35.

60 Ali Haydar Soysüren, "*12 Mart Döneminde Nihat Erım Hükümetleri*," (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2006, s. 150- 151.

61 Cem, *age.*, s. 449.

62 Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 22. Basım, İstanbul 2017, s. 268

63 Özdemir, *age.*, s. 264.

Anayasası oluşturulurken en önemli problem olarak 1924 Anayasası görülmüş, Millet Meclisi'ni başka kurumlarla denetleyerek DP'nin ve ondan önce de CHP'nin sahip olduğu türden bir iktidar tekelinin önüne geçebilmek hedeflenmiştir<sup>64</sup>. Evrensel özgürlük anlayışıyla donatılan, çoğunluk prensibinden ziyade çoğulculuk anlayışını ön plana çıkararak 1961 Anayasası'nın hazırlık sürecinde, Demokrat Parti geleneğinin bu yapının dışında tutulması, anayasa tasarısına karşı %40'a yakın olumsuz oyun çıkmasında önemli bir etkidir. Nitekim Adalet Partisi liderleri sık sık anayasada değişiklik isteğini dile getirmiş, hatta bu anayasası ile Türkiye'nin idare edilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir<sup>65</sup>. Çoğunluğun baskısını engelleyici önlemler alan yeni anayasa, siyasal yaşamda alışılmış bir anlayış değildir ve AP bu yeni duruma alışmakta güçlük çekmiştir<sup>66</sup>. 1969 Seçimlerine giderken AP bir "Anayasa Islahatı" programı oluşturarak kapsamlı bir anayasa değişikliği iradesini ortaya koymuştur. Benzer şekilde hem Milli Güvenlik Kurulu toplantılarında hem de Genişletilmiş Komuta Konseyi'nde anayasanın fazla hürriyetçi olduğu, özerk kurulların uyumsuzluğu, idari yargının yetki genişliği gibi hususlar sürekli dillendirilmiştir<sup>67</sup>.

Anayasa tartışmalarında kimi aydınlar sorumluluğu, teorik anayasadan ziyade pratiğe hâkim olan yönetim anlayışına yüklemişlerdir. Örneğin üniversite olaylarıyla ilgili olarak yasaların açıkça suç saydığı konularda bile bunları önleyici yaptırımların etkin şekilde uygulanmadığı savunularak anayasanın suçlanamayacağı üzerinde durmuşlardır<sup>68</sup>. 1961 Anayasasının, Türkiye de siyaset ve demokrasi kültürü açısından önemli bir aşama olduğunu savunan bu aydınlar, yürürlükte olduğu dönemde yaşanan olumsuz gelişmeleri, söz konusu anayasada yer alan düzenlemeleri içine sindirememiş olan demokrasi karşıtı düşüncelerin ürünü olarak görmüştür. Ayrıca iktidar olabilmeyi hükmetmekle eş anlamlı algılayan ve yetki imkânları, 1961 Anayasasının getirdiği gerçek parlamenter düzenle çatışan siyasi iktidarlar, gelinen noktadan sorumlu tutulmuştur<sup>69</sup>.

64 Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 33. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 356.

65 Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Basım Yayım Dağıtım, Ankara 2004, s. 45.

66 Kongar, *age.*, s. 166.

67 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Afa Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 1996, s. 315.

68 Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasa'nın Anlamı*, (11. Baskı), Gerçek Yayınları, İstanbul 1997, s. 84-85.

69 Sezer Ayan, "Siyasi Yapılanma Sürecinde 1961 ve 1982 Anayasası", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8 (2), 2007, s. 22.

Erim Hükümeti, güvenoyu aldıktan sonra dozu giderek artan şiddet olayları sebebiyle 26 Nisan'da on bir ilde sıkıyönetim ilan etmiş, daha sonra da anayasa değişikliği sürecini başlatmıştır. Erim'in, anayasa değişikliği eğilimine girdiği andan itibaren hükümetteki reformcu kanat olumsuz tutum takınmıştır. Erim, bu bakanların tasarını imzalamamaları ihtimali dolayısıyla, değişiklikleri hükümet tasarısı olarak değil, parti liderleri kanalıyla meclise gönderme yolunu seçmiştir<sup>70</sup>. Bu uygulama daha ilk andan itibaren hükümet içerisindeki anlaşmazlığı ortaya çıkarmıştır.

1961 Anayasası ilki 1969 ve sonuncusu da 1974 yılında olmak üzere yedi kez değiştirilmiştir. En köklü değişiklikler ise, 1971-1973 arasında olmuştur<sup>71</sup>. 12 Mart ara rejimi döneminde 1961 Anayasası Nihat Erim ve sağ görüşlü bakanların çabaları ile üç kez değişikliğe uğramıştır. Değişikliklerden ilki siyasi partilere hazine yardımı yapılması ile ilgili, ikincisi parlamento üyelerinin aylık ve ödenekleri ile ilgili iken Anayasa'nın temel niteliğini zedeleyen asıl değişiklikler temel hak ve özgürlükler ile ilgili olanlar ve ayrıca özerk kuruluşlar ile ilgili olan değişikliklerdir<sup>72</sup>. 20 Eylül 1971 tarihinde 1488 sayılı kanunla Anayasanın 11, 15, 19, 22, 26, 29, 30, 32, 38, 46, 61, 64, 89, 110, 111, 114, 119, 120, 121, 124, 127, 134, 137, 138, 140, 143, 144, 145, 147, 149, 151, ve 152'nci maddeleri değiştirilmiştir. Ayrıca Anayasa'ya geçici 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 ve 20'nci maddeler eklenmiştir<sup>73</sup>. Anayasa değişiklik sürecinde, özellikle öğrenci olayları ve işçi eylemlerinin toplum düzeni üzerindeki tehdidi hızlandırıcı rol oynamıştır.

1971 Muhtırası sonrasında yapılan anayasa değişikliğiyle sendikal haklarda önemli bir gerileme yaşanmıştır. Anayasanın 46. maddesinde yapılan değişiklikle, sendika kurma ve sendikalaşma hakkı daha önce olduğu gibi çalışanlara değil sadece işçilere tanınmıştır. Bu yeni yapı ile memurların sendikalara üye olması açıkça yasaklanmıştır. Bunun yanında sıkıyönetim komutanlarının iznine bağlı olarak greve gidilmesi ve ulusal güvenlik gerekçesine bağlı olarak grevlerin ertelenmesi sendikaların gücünü zayıflatmıştır<sup>74</sup>. Batıda sendikaların zamanla sol, sosyalist partilerle birlikte hareket ediyor olması Türkiye'de de sendikalı işçilerin sosyalist

70 Altuğ, *age.*, s. 76.

71 Şeref Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, (12.Baskı), Turhan Kitabevi, Ankara 2003, s. 140.

72 Ayan, *agm.*, s. 5-6.

73 Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2000, s. 90.

74 Ensar Yılmaz, "Türkiye'de İşçi Sendikalarının Siyasal ve Sosyolojik Özellikleri Üzerinden Tarihsel Süreç İçinde Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(1), 2010, s. 202.

partilerin doğal tabanı olarak görülmesine yol açmıştır<sup>75</sup>. Bu süreçte siyasal partiler kendi uydu işçi sendikalarını oluşturma yoluna gitmiş, bu yola özellikle MHP, MSP gibi ideoloji partileri başvurmuştur. Bu tür sendikacılık işçi çıkarları için değil, sol sendikaları durdurma amacı güden sendikalaşmayı ortaya çıkarmış, bu şekilde aşırı politize olan sendikacılık anlayışı da işçi sınıfının çıkarlarında işverenler lehinde yıpranmaya neden olmuştur<sup>76</sup>. Bu alandaki değişikliklerde, temel hak ve özgürlüklerin kısıtlanmasına genel bir sınırlama getirilmiş ve yasal sınırlama sebepleri çoğaltılmıştır<sup>77</sup>. Devletin, ülkesi ve milletiyle bütünlüğü, cumhuriyetin ve genel sağlığın korunması amacı ve her bir temel hakkın ilgili maddesinde düzenlenirken sınırlamanın alanı getirilen özel sebepler ile genişletilmiştir<sup>78</sup>.

1961 Anayasası hazırlanırken; DP deneyiminden hareketle, devlet gücü belirli kurumlar arasında dağıtılarak bu engel giderilmeye çalışılmıştır. Ancak bu uygulama zayıf iktidarları ortaya çıkarmış, hükümetin devlet içerisindeki etkinliğini kısıtlamıştır<sup>79</sup>. İktidar olup muktadir olamama olarak da açıklanabilecek bu yapının en önemli sonucu, gelişmeler karşısında hükümetlerin etkin inisiyatif kullanamaması olmuştur. Bu problemi gidermeye yönelik en önemli değişiklik; Bakanlar Kurulu'na Kanun Hükmünde Kararname çıkarma yetkisinin verilmesidir. Kanun Hükmünde Kararname (KHK), genel tanım olarak yasama organının konu, süre ve amacı belirleyen bir yetki kanunu ile verdiği yetkiye veya doğrudan doğruya anayasadan aldığı yetkiye dayanarak hükümetin çıkardığı, maddi anlamda kanun gücüne sahip, parlamentonun tasdiki ile şekli ve organik anlamda kanun gücünü kazanacak olan kararnamelerdir<sup>80</sup>. Bu yeni düzenleme ile kanun gibi iş gören ancak kanun gibi çıkarılmayan KHK ile yürütmenin önünü açmak hedeflenmiştir.

Yine değişiklikle; Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinin her birinin gensoru önergesi verebilmesi yetkisi, bir siyasi parti grubu adına veya en az on milletvekili

75 Yılmaz, agm., s. 205.

76 İlyas Doğan, "Çok Partili Dönem ve Türkiye'de Sivil Toplum, (1945-2000)", *Kamu Hukuku Arşivi (KHUKA)*, 10(2), (Eylül 2007), s. 88-89.

77 Mustafa Erdoğan, *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1993, s. 167

78 Ramazan Cengiz Derdiman, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları ve Türk Anayasa Düzeni*, Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul 2006, s. 273.

79 Mehmet Kahraman, "Fonksiyonları İtibariyle Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı ve Cumhurbaşkanlığı Tartışmaları", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 19, Aralık 2007, s. 159.

80 [http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/khk\\_sd.sorgu\\_baslangic](http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/khk_sd.sorgu_baslangic)

tarafından kullanılabilmesi şartına dönüştürülmüştür<sup>81</sup>. Ayrıca üyelerinin atanmasında Bakanlar Kurulu'nun da aday gösterdiği, atamalarının Yüksek Hâkimler Kurulu'nca yapıldığı Devlet Güvenlik Mahkemeleri kurulmuştur<sup>82</sup>. Devlet Güvenlik Mahkemeleri, devlet aleyhine işlenen tüm suçlara bakması amacıyla kurulmuştur. Askerî yargı mensuplarının üye olduğu bu mahkemelerde, devletin güvenliği ve anayasal rejim aleyhinde işlenen her türlü suçlar ile ilgili olarak sivil kişiler yargılanmıştır. Adalet Bakanının Yüksek Hâkimler Kurulu'na oy sahibi olarak katılması sağlanmış, Anayasa Mahkemesi'ne anayasa değişikliklerini sadece biçim yönünden inceleme yetkisi verilmiş ve son olarak da Anayasa Mahkemesi'ne doğrudan iptal davası açma hakkı TBMM'de grup kuramayan partilerden alınmıştır<sup>83</sup>.

1961 Anayasası'ndaki değişikliklerle askerî otorite sivil iktidardan yeni tavizler koparmış, askerî yargı sivil yargının aleyhine genişlemiştir. Asker kişilerle ilgili idari eylem ve işlemlerin yargısal denetimi, Danıştay'dan alınarak yeni kurulan Askerî Yüksek İdare Mahkemesi'ne verilmiştir<sup>84</sup>. Ayrıca Millî Güvenlik Kurulu'nun devlet içerisindeki etkinliğini arttırmaya yönelik değişiklikler yapılmıştır. Anayasa'nın ilk şeklinde Millî Güvenlik Kuruluna askerî kanattan kuvvet temsilcilerini katmış, MGK'nın sadece bir danışma kurulu olduğunu belirtmek için -yardımcılık etmek üzere- şeklinde bir ibare kullanılmıştır. 1971 değişikliği ile kurula katılacak olanlar Kuvvet Komutanları olarak belirlenmiş, yardımcılık etmek üzere ibaresi de metinden çıkarılarak -tavsiye eder ibaresi- eklenmiştir<sup>85</sup>. Bu yeni düzenleme ile askerî üyelerin çoğunlukta olmasa bile güç olarak etkin olduğu MGK kararlarının hükûmet nezdindeki bağlayıcılığı artmıştır. Böylece 1971 değişiklikleri sonucunda, demokratik ülkelerde görülmeyen bir uygulamayla askerler sivil hayatın içinde ağırlıklarını daha da hissedilir şekilde arttırmışlardır. Ayrıca sıkıyönetimi gerektirecek durumların kapsamı genişletilmiş ve silahlı kuvvetlerde bulunan devlet mallarının denetlenmesi usullerine Sayıştay'ın bu konudaki yetkilerini sınırlayan bir gizlilik unsuru eklenmiştir.

Yine 12 Mart sonrası askerî otorite ile sivil otorite arasındaki ilişkileri düzenleyen Yüksek Askerî Şura adında bir yapı ihdas edilmiştir. Kurul anayasayla değil, 1972

81 Derdiman, *age.*, s. 273.

82 Erdoğan, *age.*, s. 168.

83 Gözübüyük, s. 141-142.

84 Gözler, *age.*, s. 90.

85 Bülent Tanör, *12 Mart Rejimi Anayasa Değişiklikleri*, Kanuni Esasi 100.Yılı Armağanı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 54, 55, 58.

yılında çıkarılan 1612 sayılı kanunla kurulmuştur. Genelkurmay Başkanlığı'na yardımcı yan bir kuruluş olarak oluşturulan kurulun görevi, barış zamanı ile sınırlıdır. Başbakan'ın başkanlık ettiği şuranın diğer katılımcıları; Genel Kurmay Başkanı, Kuvvet Komutanları, Donanma Komutanı ile tüm orgeneral ve oramiraller olarak belirlenmiştir<sup>86</sup>. Ancak anayasada yapılan değişikliklerle kararları yargı denetimi dışında tutulan kurul, bu yönüyle hukuk devleti ilkelerini zorlayan bir statüye kavuşmuştur.

### **TRT ve Üniversite Özerkliğinin Sınırlandırılması**

1961 Anayasasının 121. maddesiyle özerk ve tarafsız bir statüye kavuşan TRT, 12 Mart sonrası anayasa değişikliği ile konumunda çok önemli bir gerileme yaşamıştır. DP dönemindeki uygulamaların etkisiyle oluşturulmuş ve TRT'yi siyasi etkilerin büyük ölçüde uzağında tutmayı hedefleyen özerk yapısı ortadan kalkmıştır. Bu yasal düzenleme ile TRT'den yayınlarını yalnızca tarafsızlık ilkesine uygun olarak yerine getirmesi istenmiştir<sup>87</sup>. Bu düzenlemede özellikle genel müdürün görevine son verilmesine ilişkin değişiklikler ile kurumun özerk yapısı tamamen ortadan kaldırılmıştır. Genel müdürü görevden alma yetkisi, sadece Bakanlar Kurulu'na verilmiş, eski kanunda Yönetim Kurulu'nun yazılı görüşüne başvurulmasına yönelik ifade kanundan çıkartılmıştır. Genel müdürün atanması ve görevden alınması ile ilgili bu yeni hükümler, kurumu temsil eden ve yöneten genel müdürün, siyasi iktidara bağımlı olması sonucunu doğurmuştur. Dolayısıyla takip eden dönemde hükümetler, bütçeden kuruma ayrılan ödenekleri vermeyerek veya geciktirerek kurum kadrolarının Maliye tarafından onayını geciktirerek savcılıklar tarafından yapılan soruşturma ve açılan davalar yoluyla TRT üzerindeki etkilerini arttırmışlardır. Bu gelişmeler, radyo ve televizyon yayıncılığında gerilemeyi de beraberinde getirmiştir. Yönetim Kurulu'nun oluşumunda, genel müdürün göreve atanmasında ve görevden alınmasında Yönetim Kurulu'nun fonksiyonunun tamamen ortadan kaldırılmasıyla hükümet tek yetkili güç haline dönüştürülmüş, TRT, siyasi otoriteye bağımlı bir kurum halini almıştır<sup>88</sup>. Dolayısıyla yasada ifade edilen tarafsızlık, kurumun bu yeni yapısı ile çok da gerçekçi olmayan bir beklentidir. Çünkü siyasi iktidarın etkisine bu kadar açık hale getirilen bu kurumdan, tarafsız bir yayın beklemek hele hele tarafsız bir haber beklemek çok da doğru olmayacaktır. Bu dönem TRT yönetim

86 Mustafa Erdoğan, *Türk Silahlı Kuvvetlerinin Türk Anayasa Düzeni İçindeki Yeri, Anayasa ve Özgürlük, Yetkin Yayınları*, Ankara 2002, s. 253.

87 Mustafa Şenay Canoruç, "Anayasal Kurum Olan TRT'nin "Özerkliği", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (27), Kış-2009, s. 303-304.

88 Canoruç, agm., s. 302-303.



ve uygulamalarına bakıldığında siyasi iktidar ile oldukça paralel bir kadrolaşma ve yayın politikası uygulandığı ortaya çıkar. Yasadaki kurumla ilgili açık tarafsızlık hükmüne rağmen, TRT haberlerinin iktidar yanlısı olduğu tartışmasız bir gerçektir. Bu anlayış yıllarca devam edecek protokol haberciliğini gelenek haline getirmiştir<sup>89</sup>. Bu dönemde TRT yalnızca Haber Dairesi'nin tavrı ile değil, aynı zamanda kültür ve sanat programları ile de iktidarın söylem ve ideolojisine uygun hareket etmek zorunda kalmıştır.

1488 sayılı kanunda yapılan değişiklikle üniversitelerle ilgili hükümleri içeren 120. Madde önemli değişikliğe uğramıştır. Üniversitelere uygulanan özerklik esasının, devletin gözetim ve denetimini kaldırmadığını vurgulamak üzere yeni hükümler konulmuştur. 12 Mart Muhtırası öncesinde, yetkili makamların yaşanan bazı olaylar karşısında tereddüde düştükleri göz önünde bulundurularak üniversite binalarında ve eklerinde suçların ve suçluların kovuşturulacakları hükmüyle tereddütleri gidermek hedeflenmiştir. Anayasanın ilgili hükmüyle üniversite öğretim üyelerinin bazı durumlarda üniversite dışındaki makamlarla da görevlerinden uzaklaştırılabilecekleri kabul edilmiş, üniversiteler arasında ihtiyaca göre öğretim üyeleri ve yardımcılarının sağlanması, öğrenim ve öğretimin kalkınma planı ilkelerine göre düzenlenmesi gerektiği gibi hususların kanunla düzenleneceği açıklamıştır. 120. maddenin son fıkrasında üniversitelerle onlara bağlı fakülte, kurum ve kuruluşların idaresine hangi durumlarda Bakanlar Kurulunca el konulacağı ve bundan sonra yapılacak onama işlemine açıklık getirilmiştir<sup>90</sup>. Yenilenen maddede idari özerklik kavramının çıkarılması ilk göze çarpan değişikliktir. Bu yolla üniversitelerde meydana gelebilecek asayiş olaylarına güvenlik güçlerinin daha kolay müdahale edebilmesi hedeflenmiştir. Getirilen bu yeni yapıyla bu kuruluşlar, devletin daha doğrusu iktidarın gözetimi ve denetimi altına sokulmuştur<sup>91</sup>.

## Sonuç

12 Mart rejimi ülkedeki iç karışıklıkları düzeltereği iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Ancak 12 Mart Muhtırası, sivil siyasete darbe vurarak 1961 Anayasası'nın vesayetçi yapısını daha da güçlendirmiş, özgürlükçü yapısını ise büyük ölçüde daraltmıştır.

89 *Aytekın Can – Mehmet Fıdan – Mete Kazaz*, "Kamu ve Özel. Televizyonlarda Habercilik Anlayışı TRT ve İnter-Star Üzerine. Bir Çalışma", *SBED*, S. 6, Konya 2000, s. 296.

90 Özkan Tikveş, "Anayasada Onbeş Yıllık Dönemde (1961 — 1976) Yapılan Değişiklikler ve Ekler", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C XXXIV/S. 1, 1977, s. 39.

91 Soysal, *age.*, s. 121.

Askerlerin siyasilere olan güvensizliği, teknokrat hükümetleri ortaya çıkarmış ancak bu hükümetlerin kendi aralarında bir bütünlük oluşturamamaları hedeflenen reformların başarısızlıkla sonuçlanmasının da temel sebebi olmuştur. Türk siyaseti bu ara rejim dönemini kısır çekişmelerle geçirmiş, askerın gölgesini sürekli üzerinde hissetmiştir. Bunların yanında 12 Mart Muhtırası'nın temel gerekçelerinden biri olan partiler arası çatışma, hukuksal ve siyasal tüm değişikliklere rağmen ortadan kaldırılamamıştır. Bunun temel sebebi ise uzlaşmadan ziyade çatışma kültüründen beslenen politik yapının kendini dönüştürme noktasında yeterli çabayı sarf etmemesidir. Sosyal değişimi ve kitlelerin taleplerini aceleci ve ideolojik bakış açısından kurtarmadan yapılan tahliller, toplumsal açıdan yanlış teşhislere ve devamında da yanlış tedavilere sebep olmuştur. Kitlelerin ortaya koyduğu taleplerin tümünde yabancı güçlerin parmağını aramak, devleti korumak adına en temel insan haklarını görmemezlikten gelmek ve devleti korumaya yönelik her adımı makbul saymak, hukuk devleti ilkesini zayıflatmıştır.

Muhtıra sürecinde askerî kanat ile merkez sağ arasında bir ittifak olmamasına rağmen, muhtıra sağ partilerin konumunu güçlendirmiştir. Sağ partiler tarafından uzun süredir talep edilen ancak başarılammayan anayasa değişikliği paketi, bu ara rejim döneminde gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında asayiş ve güvenliği sağlamaya yönelik sıkıyönetim uygulamalarıyla sol unsurlar zayıflarken devletin yanında saf tutan sağ unsurlar güç kazanmıştır.

Yaklaşık üç yıl süren ara rejim döneminde yapılan anayasa değişiklikleri, devletin etki alanını genişletirken bireyin özgürlük alanını büyük ölçüde daraltmıştır. Devletin etkinliğini arttırmaya yönelik olarak özerk kurumların bu yapısı ortadan kaldırılarak daha kontrollü bir demokratik düzen amaçlanmıştır. Bu değişiklikler ise devletin birey ve toplum üzerindeki kontrolünü ve yetkisini arttırmıştır. Ayrıca askerlerin devlet mekanizmasında daha etken hale getirilmesi ve askerî yargının alanının genişletilmesi, sivil siyaset üzerinde askerî vesayetın devamına imkân sağlamıştır. 27 Mayıs Darbesi, ordunun sivil siyasal alana müdahalesini başlatmış, 12 Mart Muhtırası ise ordunun devlet teşkilatı içindeki etkinliğini ve dokunulmazlığını arttırmıştır.

12 Mart sonrası devlet organizasyonundaki değişim, hedeflenen etken devleti oluşturamamıştır. Bu rejimin ürünü olarak kurulan hükümetler, yaşanan karışıklıkları gidermek ve toplumsal muhalefet güçlerini bastırabilmek için etkin davranmaya çalışmışlar ancak bunda başarılı olamamışlardır. Bu süreç, siyasal-toplumsal kamplaşma ve kargaşayı arttırırken muhalif ve alternatif fikirlerin

birikme alanı olan sosyalist hareketler daha da yoğunlaşmıştır. AP ve CHP'nin desteğiyle iktidara gelen bu hükümetler, yine bu partilerin baskıları sonucu düşürölmüşlerdir. 1973 seçimleri sonrasında ara rejim tasfiye edilmiş olsa da özellikle Türk siyasetinde yaşanan parçalanma, belli kesimlerin legal siyasetten dışlanması, toplumsal ve ekonomik dönüşümün yarattığı sıkıntılar, 12 Eylül 1980 askeri darbesinin gerekçeleri olmuştur.

### **Kaynaklar**

Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 22. Basım, İstanbul 2017.

Akyaz, Doğan, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.  
Altuğ, Kurtul, *12 Mart ve Nihat Erim Olayı*, Yedi Gün Yayıncılık, Ankara 1973.

\_\_\_\_\_, *Genelkurmay'ın Işıkları Söndü*, İsim Yayınları, Ankara 2010.

*Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, Sayı:9, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1991.

Arcayürek, Cüneyt, *Çankaya'ya Giden Yol*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985.

\_\_\_\_\_, *Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965–1971*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1992.

Arslan, Ali, “1950’den 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesine, Genel Seçim Sonuçları Temelinde Türkiye’nin Siyasi Yapısı”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C IV/S. 1, 2007, s: 1-29.

Ataay, Faruk, *12 Mart’tan 12 Eylül’e Kriz Kışkıracındaki Türk Siyaseti ve 1978–1979 CHP Hükümeti*, De ki Basım Yayın Ltd. Şti, Ankara 2007.

Ayan, Sezer, “Siyasi Yapılanma Sürecinde 1961 ve 1982 Anayasası”, *C.Ü. İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 8 (2), 2007, s. 1-24

Batur, Muhsin, *Anılar ve Görüşler: Üç Dönemin Perde Arkası*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985.

Bingöl, Bülent, “Türk Siyasal Yaşamında Birlik Partisi-Türkiye Birlik Partisi”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Programı Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008.

Birand, Mehmet Ali- Dündar Can- Çaplı Bülent, *12 Mart İhtilâlin Peşesinde Demokrasi*, 9. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2008.

Bulut, Sedef, “Muhtıra Sonrası Demokratikleşme Hareketine Örnek Model Olarak 1973 Genel Seçimleri”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2006.

Burak, Begüm, “Osmanlı’dan Günümüze Ordu-Siyaset İlişkileri”, *History Studies*, S. 3, 2011/1, s. 1-23.

Can, Aytekin- Fidan, Mehmet- Kazaz, Mete, “Kamu ve Özel. Televizyonlarda Habercilik Anlayışı “TRT ve İnter-Star Üzerine. Bir Çalışma”, *SBED*, S. 6, Konya 2000, s. 277-297.

Canoruç, Mustafa Şenay, “Anayasal Kurum Olan TRT'nin “Özerkliği”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(27), Kış-2009, s. 293-322.

Cem, İsmail, *Tarih Açısından 12 Mart*, Cem Yayınevi, İstanbul 1978.

Cumhuriyet, 19 Mart 1971.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1950'den Günümüze*, (4. Baskı), İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 2008.

Çelik, Vasfiye, “12 Mart Ara Döneminde Siyasi Partiler”, *Liberal Düşünse*, S. 40, Güz 2005, s. 283-309.

Dağı, İhsan –Uğur, Fatih, *Yalnız Demokrat Ferruh Bozbeyli Kitabı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.

Derdiman, Ramazan Cengiz, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları ve Türk Anayasa Düzeni*, Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul 2006.

Doğan, İlyas, “Çok Partili Dönem ve Türkiye’de Sivil Toplum, (1945–2000)”, *Kamu Hukuku Arşivi (KHUKA)*, 10(2), Eylül 2007, s. 83–97.

Duman, Doğan, *Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1999.

Dursunoğlu, İsmail, “Türk Siyasi Hayatında Merkez-Çevre İkilemi: Milli Nizam Partisi (MNP) Örneği”, *International Journal of Academic Value Studies*, 2016/2(2): s. 48-55.

Dünya, 15 Mart 1971.

Erdoğan, Mustafa, *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1993.

\_\_\_\_\_, *Türk Silahlı Kuvvetlerinin Türk Anayasa Düzeni İçindeki Yeri, Anayasa ve Özgürlük*, Yetkin Yayınları, Ankara 2002.

Erim, Nihat, *Günlükler 1925–1979*, (Hazırlayan: Ahmet Demirel), C II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

\_\_\_\_\_, *12 Mart Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

Erken, Ali, “Örgüt ve Strateji:1965-1980 Arasında Milliyetçi Hareket Partisi”, *İnsan ve Toplum*, Yıl: 2014 (Haziran) / C IV/S. 7, s. 135-162.

Esmer, Gülsüm Tütüncü, “Propaganda, Söylem ve Sloganlarla Ortanın Solu”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (3), İzmir 2008, s. 69-85.

Gözler, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2000.

Gözübüyük, Şeref, *Anayasa Hukuku*, (12. Baskı), Turhan Kitabevi, Ankara 2003.

[http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/khk\\_sd.sorgu\\_baslangic](http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/khk_sd.sorgu_baslangic)

Kahraman, Mehmet, “Fonksiyonları İtibariyle Türkiye’de Cumhurbaşkanlığı ve Cumhurbaşkanlığı Tartışmaları”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 19, Aralık 2007, s. 149-166.

Kocaş, Sadı, *12 Mart Amları*, Cem-May Dağıtım, İstanbul 1978.

Kongar, Emre, *21. Yüzyılda Türkiye*, 6.Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 1998.

Laçiner, Ömer, “12 Mart Üzerine”, *Birikim*, S. 8, Ekim 1975.

*Meclis Araştırması Komisyonu Raporu*, Kasım 2012.

Milliyet, 13 Mart 1971.

Milliyet, 15 Mart 1971.

Milliyet, 17 Mart 1971.

Milliyet, 23 Mart 1971.

Milliyet, 26 Mart 1971.

Milliyet, 14 Nisan 1971.

Milliyet, 20 Mayıs 1971.

Özbudun, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Basım Yayım Dağıtım, Ankara 2004.

Özdemir, Hikmet, *Siyasal Tarih (1960–1980)*, *Çağdaş Türkiye 1908–1980 Türkiye Tarihi:4*, (Yayın Yönetmeni: Sina Akşin), 10.Basım, Cem Yayınevi, İstanbul Ekim 2008.

Öznur, Hakkı, *Ülkücü Hareket CKMP’den MHP’ye*, C I, Alternatif Yayınları, Ankara 1999.

Resmî Gazete, 14 Ocak 1972, S. 14072.

Sakallıoğlu, Ümit Cizre, *AP-Ordu İlişkileri – Bir İnkilapın Anatomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

Soysal, Mümtaz, *100 Soruda Anayasa'nın Anlamı*, 11. Baskı, Gerçek Yayınları, İstanbul 1997.

Soysüren, Ali Haydar, “12 Mart Döneminde Nihat Erim Hükümetleri,” (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2006.

Sunay, Cengiz, “27 Mayıs'tan 12 Mart'a Süleyman Demirel”, *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C VII/S. 12, Mayıs 2017, s. 23-36.

Tanör, Bülent, *12 Mart Rejimi Anayasa Değişiklikleri*, Kanuni Esasi 100.Yılı Armağanı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978.

\_\_\_\_\_, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Afa Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 1996.

Tercüman, 5 Eylül 1972.

*Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem: 3, C XII, Toplantı: 2, 70. Birleşim, 12.3.1971.

Tikveş, Özkan, “Anayasada Onbeş Yıllık Dönemde (1961 — 1976) Yapılan Değişiklikler ve Ekler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C XXXIV, S. 1, 1977, s. 1-39

Yılmaz, Ensar, “Türkiye’de İşçi Sendikalarının Siyasal ve Sosyolojik Özellikleri Üzerinden Tarihsel Süreç İçinde Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(1), 2010, s. 195–207.

Zürcher, Eric Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 33. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

